

УДК 330. 342:351.82

Л. Шкварчук

ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІКИ ПІД ВПЛИВОМ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ

Проаналізовано погляд вчених на роль держави у процесах активізації розвитку економіки. Виявлено причинно-наслідковий зв'язок між станом в економіці та формуванням напрямів в економічній науці, які зорієнтовані на активну роль держави. Показано, що в часи підйому домінують ліберальні напрями в економічній науці, а в часи криз та після них – альтернативні їм напрями економічної думки.

Ключові слова: роль держави, державне регулювання, економічна криза, економічна політика.

Період післякризового розвитку країн світу ознаменувався пошуком нових теоретичних концепцій вирішення явних та прихованих проблем суспільства. Основною вимогою до економічної науки став пошук ефективних інструментів управління та стабілізації економіки. Вирішення цього завдання ускладнюється не лише деструктивними явищами, але й відсутністю єдиного підходу до визначення оптимальних способів забезпечення економічного зростання в економічній теорії.

Розробка програм розвитку економіки потребує зміни існуючої парадигми методів управління, які насамперед ґрунтуються на переосмисленні ролі та місця держави в ринковій економіці. Кризові явища в економіці суттєво змінили акценти у використанні форм управління. Свідченням цьому були програми виходу з кризи в індустріальних країнах. На перший план вийшла держава як інститут, який здатний частково взяти на себе тягар проблем щодо впорядкування процесів в економіці та забезпечення її стабільного розвитку.

Дослідження питання про доцільність, сутність та способи регулювання економіки бере свій початок ще задовго до виокремлення економічної науки в окрему галузь знань, адже, за дослідженнями Й. Шумпетера, як окрема наука економічна теорія сформувалася лише у кінці XVIII ст. [1]. Проте історія науки не є історією безперервного висування ідей і їх заперечення, а тривалим періодом постійних удосконалень, наукової і прикладної діяльності у загальноприйнятих теоретичних межах. Така закономірність переривається науковими революціями, коливаннями від однієї домінуючої ідеї до іншої без будь-яких сполучних ланок між ними. На сьогодні практично не можна назвати жодного економіста-теоретика, який оминув би дослідження проблем державного втручання в економіку. Більше того, виокремлення окремих теоретичних шкіл та течій в економічній науці найбільшою мірою ґрунтується на світогляді щодо місця та ролі держави в економіці.

Метою статті є дослідження причинно-наслідкових зв'язків між станом економіки і формуванням напрямів економічної науки, а також розробка пропозицій щодо формування концепції державного регулювання економіки України.

Панування ідей того чи іншого напрямку в економіці протягом історії розвитку суспільства відбувалося з деякими чергуваннями або періодичністю. Здійснено значну кількість спроб пояснити причини зародження та розвитку ідей того чи іншого напрямку досліджень в економічній теорії. Паралельною ланкою

досліджень економістів теоретиків є теорія ділового циклу та економічних криз. Проте, ці два напрямки досліджень мають спільну основу.

В економічній теорії початку XIX ст. переважала класична економічна ідеологія. Сформована передусім на працях А. Сміта, вона проголошувала ідею вільного ринку, позбавленого втручання держави. Ставлення представників класичної школи до необхідності державного втручання в економіку можна виразити словами М. Вернадської, палкої їх прибічниці: “Для того, щоб праця розвивалася в країні з успіхом, необхідно, щоб вона була вільною від усяких обмежень: заробітна плата, умови праці і таке інше, все це справа робітників, яким повинна бути надана повна свобода вибору і дій, і лише та країна може бути дійсно багата і той народ може благоденствувати, в якого праця розвивається, збільшується, ділиться і розподіляється відповідно до дійсних потреб – якомога більше і якомога вільніше” [2].

Проте представники класичної школи допускали деяку номінальну присутність держави у ринковому господарстві. За формулою А. Сміта, державі для досягнення правових й інституційних гарантій і визначення меж свого невтручання необхідно три “надто важливі обов’язки”, що покладаються на державу в ринковій економіці: захист суспільства від насильства й посягань з боку інших незалежних суспільств; захист кожного члена суспільства від несправедливості й утисків з боку інших членів суспільства; заснування й утримання суспільно корисних установ [3].

Наслідком такого підходу до ролі держави в економіці були крайня нерівномірність розподілу доходів, низький рівень життя населення та важкі умови праці, що призвело до виступів робітників. І хоча ці виступи ще не можна назвати кризами, проте саме вони були причиною зародження у 40-х р. XIX ст. марксизму як економічного вчення із радикальними поглядами на роль та місце держави в економіці. У цей же період починає розвиватися німецька історична школа, засновником якої вважається Ф. Ліст. У своїй праці “Національна система політичної економії” (1841 р.) вчений розробляє концепцію активної економічної ролі держави [4]. На відміну від марксистської теорії всеосяжності інструментів державного регулювання економіки, Ф. Ліст розглядає державу як найбільше господарство, яке постійно й беззаперечно впливає на решту господарств, володіє відповідними засобами, споживає їх та управляє ними. Головним інструментом регулювання економіки, на думку вченого, є протекціоністські заходи. Проте ідеї про активну участь держави залишалися лише теоретичними постулатами, а економічна політика країн на той час формувалася на основі класичного погляду на роль держави в економіці.

Світова економічна криза в 1857 р., що охопила США, Німеччину, Англію та Францію, сприяла ще більшому розвитку марксистської теорії. Саме в цей час К. Маркс пише “Критику політичної економії” (вважається першим варіантом “Капіталу”) та розробляє план економічних досліджень (“План шести книг”). Загалом же це були лише теоретичні дослідження, які на той час не набули конкретних практичних рекомендацій.

Строге дотримання підходів класичної економічної школи в урядовій політиці найбільш розвинутих на той час промислових країн світу призвело до стрімкого підйому кредитного ринку та ринку нерухомості, який завершився у 1873 р. економічною кризою, що тривала до 1878 р.

Цей період в економічній теорії характеризується зародженням і розвитком нового напрямку, який згодом отримав назву неокласичної школи. Сучасні

економісти зазвичай не виявляють великої уваги до праць останніх десятиріч XIX ст., але саме вони заклали основу усім подальшим дослідженням цього напрямку: у 1890 р. вийшло перше видання “Принципів економічної науки” А. Маршалла.

Представники неокласичної теорії пропонували модель вільного конкурентного ринку, відстоюючи ідею про те, що стихійне ринкове регулювання хоча й неідеальне, але все ж ефективніше і має більші політичні переваги, ніж будь-які форми державного втручання в економіку. Основою теоретичної бази цього напрямку є ідея про “вільний ринок”, проте все частіше починає розглядатись й альтернативний шлях розвитку реальної економіки через можливість й доцільність державного втручання. Представники цього напрямку економічної теорії виступають проти заходів держави, спрямованих на підвищення заробітної плати, на збільшення витрат на соціально-економічні потреби, пропонують зниження податку на прибуток та розширення сфери непрямих податків. В економічній політиці західних країн ідеї класичної економічної теорії були панівними аж до 30-х рр. XX ст. – до Великої депресії.

Світова економічна криза 1914 р. почалась практично одночасно в декількох країнах і призвела до краху як на товарних, так й грошових ринках. Саме після неї була реалізована спроба радикальної зміни парадигми державного регулювання – застосовано у радянській економічній політиці концепцію безмежного державного регулювання. Таким чином, була впроваджена у практику реальної економіки ідея соціалізму. Економічна політика західних країн формувалась на основі постулатів класичної економічної теорії, проте в період після I Світової війни починає розвиватися концепція планування економіки.

Криза 1929 – 1933 рр. довела хибність ідеології класичної школи в урядових політиках капіталістичних країн. Глибина кризи визначала й глибину помилковості поглядів економістів-теоретиків. Таким чином, сама практика доводила необхідність здійснення революції в економічній теорії, й, зокрема, в ідеології щодо ролі держави в економіці. Саме державі через відповідні методи та форми впливу належало подолати наслідки кризи.

В цей період зароджується й розвивається кейнсіанський напрямок в економічній теорії, який сприймався сучасниками як “революція”. Ідеї активного регулювання державою сформованої ринкової економіки уперше висунув Дж. Кейнс у праці “Загальна теорія зайнятості, проценту й грошей”, яка вийшла у 1933 р., стали стрижнем економічної політики багатьох країн середини XX ст. Значну роль у здійсненні кейнсіанської революції відіграли також праці польського вченого М. Калецьки та групи німецьких економістів, названих “німецькими кейнсіанцями”.

Впроваджена у практику в багатьох країнах світу, першою з яких стали США, концепція кейнсіанства щодо способів державного регулювання дала позитивні результати. Пізніше ці ідеї були застосовані у всіх англійських країнах (Велика Британія, Канада, Австралія), а також в ряді інших країн Західної Європи, що дозволяло їм швидко ліквідувати наслідки кризи, спричиненої війною та забезпечити найвищі темпи росту економік.

Завдяки кейнсіанству аналіз макроекономічних проблем став здійснюватися незалежно від досліджень аспектів цінності, конкуренції, поведінки споживача тощо. Головним механізмом державного регулювання економіки кейнсіанці визначали державний бюджет, називаючи його “вбудованим стабілізатором”, який покликаний автоматично реагувати на циклічні коливання та пом’якшувати їх. До

вбудованих стабілізаторів вони відносять прибутковий податок, виплати із соціального страхування, допомогу із безробіття. Кейнсіанці вводять у економічну теорію поняття “компенсуючи контрзаходів”, до яких відносять регулювання інвестицій шляхом зміни позичкового проценту та маневрування державними витратами.

Післявоєнна економічна політика більшості країн світу реалізувалась на твердженні про активну роль держави у відбудові економіки: в західних економіках панували ідеї кейнсіанства, а у країнах так званого соціалістичного табору – соціалістична теорія виключної ролі держави із необмеженою владою та набором інструментів регулювання. Активне державне регулювання економічних процесів стало основою для зародження концепції змішаної економіки. На думку авторів цієї концепції, Е. Хансена та Д. Кларка, держава повинна здійснювати свою діяльність насамперед у тих галузях економіки, які мають низьку прибутковість. Державні інвестиції необхідно здійснювати у використанні природних ресурсів, розвиток освіти, охорони здоров'я, дослідження у галузі медицини тощо [5].

Менша увага в літературних джерелах приділяється іншому напрямку економічної теорії, який почав активно розвиватися майже одночасно із кейнсіанством і стояв на позиціях активного державного втручання в економіку – неомарксистська школа (радикальна економічна теорія). У 40-х рр. ХХ ст. з'явилися роботи М. Доббса та П. Суїзі, які ґрунтувались на економічних працях К. Маркса. Основним завданням держави в межах цього напрямку економічної теорії була боротьба з монополізацією ринків та забезпечення конкурентної політики. Для реалізації його можуть застосовуватись навіть прямі методи обмеження державою підприємницьких свобод, зокрема через заходи централізованого державного планування економіки.

Криза 1957 – 1958 рр. хоча й була нетривалою, довела необхідність модернізації кейнсіанської теорії й послужила сигналом до зміни акцентів в економічних політиках провідних західних країн. Активізується розвиток ліберальних напрямків в економічній теорії, які виступають за обмеження ролі держави в регулюванні ринкових процесів: формується кейнсіансько-неокласичний синтез та неолібералізм, концепція “колективного соціалізму”.

Неокласичний синтез не робить жорсткого розмежування між мікроекономікою та макроекономікою, яке прийнято в кейнсіанстві: всі моделі, які застосовувались в теорії макроекономічного регулювання, переносяться на мікрорівень. Наголос же робиться на комплексності застосовуваних заходів (інструментів) регулювання.

Неолібералізм, який певною мірою протиставлявся й кейнсіанству, й тоталітаризму, почав формуватися ще у 30-ті рр. ХХ ст., але найбільшого розвитку набув саме на початку 60-х рр. Представники цього напрямку не відкидають повністю державного регулювання, а сповідують його пом'якшений варіант. Дискусія з кейнсіанцями стосується лише конкретних форм і масштабів державного втручання в економіку. Розвиток даного напрямку економічної теорії відбувався в декількох напрямках, внаслідок чого виникли його різновиди, одним найвідомішим з яких є німецький неолібералізм.

Ідеї німецького неолібералізму ґрунтуються на концепції “свобода в рамках порядку”. Представники цього напрямку вважали, що найдосконалішим економічним ладом суспільства є ринкове господарство, яке регулюється механізмом вільної конкуренції. У прибічників неолібералізму немає загальної думки про економічну

роль держави, але сутність їхнього вчення полягає в тому, що функції держави обмежуються тільки підтриманням економічного устрою, тоді як сам хід економічних процесів і їх регулювання відбувається спонтанно, на основі свободи підприємництва і конкуренції на ринку. Такий підхід визначається виразом: “Конкуренція – скрізь, де можливо, а регулювання – там, де необхідно” [6].

Втілення такого принципу характерне для економічної політики післявоєнної Німеччини. На державу покладаються особливі соціальні обов’язки, проповідується гуманізація суспільства. У працях вчених того часу з’являється нове тлумачення економічної ідеології – ордоліберальний напрям.

Прихильники ордолібералізму вважали інституційне регулювання найбільш ефективним способом регулювання економіки. В. Ойкен, наприклад, пропонував два напрямки державного втручання в економіку. По-перше, це формування господарського устрою, яке полягає у встановленні єдиних для всіх суб’єктів економічної діяльності “правил гри” і контролю над тим, щоб усі цих правил дотримувалися. По-друге, це комплекс державних заходів із регулювання економічного зростання. Інструментами державного регулювання згідно з теорією ордолібералізму, є соціальні витрати держави і переважно – податки.

У США ідеї лібералізму були втілені в теорію монетаризму, основоположником якого вважають М. Фрідмена. Своєю працею “Капіталізм і свобода” вчений виступив на захист системи вільного підприємництва: ринкова економіка за своєю суттю є збалансованим господарством, здатним до автоматичного саморегулювання [7]. Державне втручання в економіку потребує суттєвого скорочення й обмежується лише регулюванням грошової маси. Ідеї монетаристів були втілені в економічній політиці США у 60 – початку 70-х рр. Наслідком цього ліберального етапу стала нова економічна криза 1973 р., яка, розпочавшись із США, охопила економіки провідних капіталістичних країн світу. За широтою охоплення країн, тривалістю та глибиною ця криза була значно більшою за попередню і за рядом характеристик наблизилась до кризи 1929 – 1933 рр. Це знову ж таки стає причиною зміни ідеології регулювання економікою.

В цей час формується теорія економіки пропозиції, яка робить акцент на ринкових механізмах саморегулювання. Така теорія акцентує увагу на необхідності збільшення заощаджень і відносному зменшенні споживчого попиту. Реалізація цієї теорії у практику в 80-х рр. XX ст. у США відома як рейганоміка, що здійснювалась через скорочення державних витрат із одночасним зниження податкових ставок. Результатом такої політики стало суттєве зниження темпів інфляції, безробіття та рекордний для того часу економічний підйом.

Економічна криза відома в літературі як “Чорний понеділок 1987 р.” слугувала передумовою до відродження основних ідей кейнсіанської теорії – неокейнсіанство займає домінуючі положення в економічній політиці найбільш розвинутих країн. Представники неокейнсіанства обґрунтовують необхідність активного втручання держави у функціонування ринкового господарства, зокрема проведення дискреційної макрополітики. В межах цього напрямку надається великого значення інституційним реформам, тобто реформам, які здатні змінити рамки, що структурують взаємодію суб’єктів господарювання. Так, наприклад, автори концепції “інсайдерів – аутсайдерів” А. Ліндбек й Д. Сноуер розробили пакет реформ, покликаних зменшити монополю владу інсайдерів й посилити права й можливості аутсайдерів. Деякі неокейнсіанці (наприклад, Р. Лейард), виступають також за проведення політики доходів.

Неокейнсіанці розробили методологічні основи прямого та непрямого регулювання економіки. За цього до методів непрямого державного регулювання вони відносять: податкову політику, бюджетне фінансування, кредитну політику та прискорену амортизацію. Основним методом прямого регулювання представники цього напрямку економічної теорії визначають планування і вводять в економічну науку поняття індикативного планування.

Представники теорії раціональних очікувань виступають проти втручання держави в економіку і проголошують необхідність принципів змін уявлень про цілі і методи державного регулювання, що склалися: держава покликана лише сприяти найефективнішому функціонуванню ринку.

Кризи перехідного періоду постсоціалістичних країн співпали із лібералізацією поглядів на роль та місце держави в економіці. Різка зміна акцентів у формах та методах державного втручання в економіку спричинила значні, а в пострадянських країнах катастрофічні, зниження обсягів виробництва, гіперінфляцію та суттєве падіння рівня життя населення. Позбавленою таких кризових явищ була лише економіка Китаю, в якій замість заміни пріоритету держави пріоритетом індивіда відбулось лише розширення меж і свобод підприємництва без суттєвої трансформації форм регулювання економікою. Значна роль держави, державний контроль та планування дозволили економіці Китаю протистояти усім наступним світовим економічним кризам.

До економічної кризи 2008 р. економіки розвинутих країн світу підійшли з політичними системами, в яких панували ліберальна ідеологія щодо державного регулювання процесів. Цей лібералізм проявляється у більшості сучасних економічних теоріях: неінституціоналізмі, домінуючій економіці, гармонізованого росту. Всі вони не заперечують проти втручання держави в економіку, проте обмежують його певною контролюючою та спрямовуючою функціями. Виключна роль держави полягала лише у реалізації її соціальних функцій.

Висновки

Проведений аналіз доводить, що економічна криза 2008 р. черговий раз поставила під сумнів панування ліберальної економічної політики в Україні. Шляхи виходу з кризи все частіше передбачають можливість розгляду держави як активного економічного агента, здатного не лише визначати правила гри у ринкових умовах, але й бути одним із учасників економічних процесів. Вихід із кризи передусім потребує зміни парадигми державного регулювання економіки. Держава повинна стати економічним інститутом, який наділений соціальними функціями, але необтяжений ними.

Реалізація економічних та політичних стратегічних цілей як в Україні, так й в інших країнах світу неминуче буде пов'язана з посиленням ролі держави. Перші кроки урядів більшості країн світу щодо виходу з кризи супроводжувалися різного роду діями від націоналізації окремих підприємств та викупу контрольних пакетів акцій до стимулювання попиту на товари, які посилюють інноваційну активність суб'єктів господарювання. Із врахуванням цього, вважаємо, що основами сучасної парадигми розвитку економіки України повинні стати:

- визначення пріоритетів щодо секторального розвитку національної економіки;
- встановлення рівнів інвестиційного впливу на сектори (від повного невтручання до максимального вкладення капіталу);
- оптимізація соціальних видатків для уникнення їх розпорощення;

– децентралізація економічних функцій держави;
– визначення міри та ступеню скорочення масштабів втручання держави на секторальному рівні у міру стабілізації та економічного зростання.

Реалізація запропонованих заходів дозволить певною мірою пом'якшити наслідки кризи та сформувати основу стабільного економічного зростання.

Література

1. Schumpeter J. A. Economic Doctrines and Method, R. Aris [Text] / J. A. Schumpeter. — Oxford : Oxford University Press, 1954. — P. 9, 10.
2. Аникин А. В. Путь исканий: Социально-экономические идеи в России до марксизма [Текст] / А. В. Аникин. — М. : Политиздат, 1990. — С. 245.
3. Сміт А. Добробут нації: Дослідження про природу та причини добробуту нації [Текст] / А. Сміт. — К. : Port-Royal, 2001. — С. 427—444.
4. Лист Ф. Национальная система политической экономии [Текст] / Ф. Лист. — СПб. : А. Э. Мертенс, 1891. — 124 с.
5. Hansen A. The American Economy [Text] / A. Hansen. — N.-Y., 1957. — P. 34.
6. Эрхард Л. ф. Полвека размышлений [Текст] / Л. Ф. Эрхард. — М. : Политиздат, 1988. — 377 с.
7. Blaug M. Great Economists since Keynes. An Introduction to the Lives and works of one hundred modern economists [Text] / M. Blaug. — 2nd ed. — [S. p. : s. n.], 1998. — P. 97.

L. Shkvarchuk

FORMATION OF DOCTRINE OF STATE REGULATION OF ECONOMICS UNDER THE INFLUENCE OF ECONOMIC RECESSIONS

The views of scientists on the role of state in the process of intensification of economic development are analyzed. The causal relationship between the state of the economy and the formation of tendencies in economics, which focused on the active role of the state is found out. It is shown that during high economic growth liberal tendencies dominate in economics, and in crisis periods and after them - the alternative ways of economic thought.

Key words: role of the state, government regulation, economic crisis, economic policy